

УДК 821.161.2

ХУТІР – МЕНТАЛЬНИЙ КОРДОН УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ В ПРОЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Людмила СОЛОДАР

*Вінницький національний технічний університет,
Хмельницьке шосе, 95, Вінниця, 21021, Україна,
e-mail: vntu@vntu.edu.ua*

Зроблено спробу вибудувати синтезовану світоглядно-ціннісну систему бачення топосу Хутора у проекції національної літератури і його вплив на формування національного менталітету українців.

Ключові слова: топос, образ, Хутір, земля, менталітет, Україна.

Інтимний зв'язок між територією (природним середовищем, ландшафтними особливостями) й нацією існує та простежується на всіх етапах етногенезу українського народу. Традиція цього зв'язку, змодельована у свідомості українця в топосах «рідний край», «рідна земля», «рідний дім», «рідне село», «рідний хутір», ніколи не втрачали актуальності і значущості.

Дуже важливою є констатація у наукових працях (Дмитра Донцовича, Євгена Маланюка, Юрія Липи) української континуїтності (термін запровадив Іван Лисяк-Рудницький) або тяглості, безперервності, яка полягає в тому, що «українська нація творилась як етнокультурна цілісність, яка має етноісторичну тяглість, на відміну від деяких сучасних націй, які виникли ситуативно» [5, 180]. Вадим Щербаківський наголошував, що український народ, займаючи поспіль без жодної перерви величезну суцільну територію, незважаючи на різні політичні умови життя, зумів зберегти свою національну вдачу, свій характер, свої нахили, свій артистичний смак так, що у всіх мистецьких проявах, які найліпше характеризують душу народу, він скрізь виказує свою одноцільність [14, 12–14]. Ці погляди підтверджує усталеність в українській літературі (як один із мистецьких проявів нації) теми Села та Хутора.

Саме українські село й хутір, відомі своєю мальовничістю, органічним розташуванням у ландшафті, особливою психолого-емоційною атмосферою, були тим природним середовищем, у якому формувалася українська нація, її менталітет, світоглядні начала.

Зв'язок між природним середовищем та менталітетом народу, його культурою, а також літературою, був у центрі уваги прихильників методологічної доктрини, що іменується як культурно-історична школа. У «Вступі» до «Історії англійської літератури» Іполіт Тен назвав «три первісні сили», які є чинниками історичного розвитку: раса, середовище, момент. Поняття «раси» вчений-мистецтвознавець пов'язував з історично стійкими фізіологічними, психічними та соціально-побутовими властивостями того чи

іншого народу, своєрідним уродженням національним (колективним) темпераментом, який впливає на мистецтво, літературу, народну творчість; «середовище» трактував як природні, географічні (ландшафт, клімат тощо) особливості, політичні обставини, соціально-економічні умови життєдіяльності етносу; «момент» – наявність/відсутність традицій у художній творчості, досягнутий рівень культури [12, 74]. Такий синтетичний підхід дає змогу вивчати те чи інше явище системно, тобто у взаємозв'язку, взаємозалежності й зумовленості.

Закономірним є розгляд культури (мистецтва слова) і природи як бінарного простору, у межах якого зароджується і розвивається той чи інший етнос. Витоки української самості лежать в українській творчій землеробській свідомості (архетип Матері-Землі), зануреній у колективне підсвідоме, сформоване специфічними природними умовами географічної зони України.

Українська література дає підстави розглядати український Хутір у контексті визначальних менталетворчих/менталеформуючих констант українського етносу. Адже образ українського Хутора має символічний подвійний зв'язок з географічним простором, якому належить, і людиною, яка є рушійною силою життя на хуторі.

Загалом Хутір становить універсальну картину світу, де впродовж тривалого часу зберігалися найважливіші ознаки українського етносу, його традиції, звичаї, мораль. Він «щось як легенда» [11, 19], тобто це сакральна національна міфологема, тому має велике чуттєве, емоційне значення, пов'язане з великою містерією життя. Уже від часів своєї появи Хутір належав плоті народу, а первовічно – роду [8, 334]. Повноцінне життя Хутора – це запорука існування не тільки окремо взятої родини, а й цілої нації, адже «все тут довкруги це ти сам... Суцільна простота, незламна воля, невпинна послідовність, основа основ будівлі буття» [11, 326].

Узагальнений художньо-географічний топос Хутора, що утримується ментальною пам'яттю народу, визначає специфіку українського образу-світу, і водночас відкриває можливість осмислити історіософську концепцію України у творчості українських письменників XIX–XX століть, таких як Григорій Квітка-Основ'яненко, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Улас Самчук, Степан Васильченко та ін.

В українській літературній критиці сказано вже багато про названих митців. Існує низка ґрунтовних праць, які охоплюють біографічний, літературознавчий, філософський, історіософський напрями дослідження творчості цих письменників. Серед них можна виокремити сучасних дослідників, наприклад, творчості Тараса Шевченка: Юрій Барабаш, Григорій Грабович, Іван Дзюба, Микола Жулинський, Оксана Забужко та багато інших; Пантелеймона Куліша: Євген Нахлік, Роман Багрій, І. Юдін та інші; Уласа Самчука: Юлія Мариненко, Ірина Руснак, Раїса Мовчан та ін. Але образу Хутора увагу приділено лише у працях, присвячених П. Кулішу та У. Самчуку, хоча саме цей образ наявний й у багатьох інших українських митців, наприклад, у Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Васильченка, чим зумовлена актуальність обраної теми. Наше завдання полягає у тому, щоб вибудувати синтезовану світоглядно-ціннісну систему бачення топосу Хутора у проекції національної літератури і його вплив на формування національного менталітету українців.

Простеживши за творчістю П. Куліш, впадає в око, що він завжди протиставляв місту хутір, Європі – хутірську Україну, неаграрну філософію – філософії урбаністичній. «Оставайтесь собі при своїй городській філософії, – писав він, – а нам дозвольте нову селянську філософію проповідувати, взявши її прями́сінько з тої книжки, котру сотнями років великі городи затуманюють, та й досі не затуманили» [4, 254–255].

Місто відштовхувало своїм уніфікованим, штучним ландшафтом. У Валеріана Підмогильного Київ «широко лежить, як величезний краб» [7, 210], в У. Самчука інакшість міста від хутора, його незвичність, дивовижність, екзотичність, химерність постає в образі поліпа, витягнутого з дна великого моря [8, 322]. По-друге, місто було ворожим українській людині своїм іонаціональним елементом. Воно не було осередком розвитку української національної культури. Місто насторожувало нівелюванням національної моралі, мови, побуту.

Натомість сільські образи постають перед читачем у конкретних витончених деталях. Їхня різбленість, скульптурність в окремих випадках набув ознак монументальності, підноситься до рівня узагальнень і символів. Образи міста позбавлені яскравості та привабливості сільських замальовок [8, 322].

У трагедії «Фауст» Йоган Вольфганг Гете так описав місто: «Побудувать собі столицю, / Міщанам клітку-годівницю; / Тісні в ній вулички й домки, / [...] І скрізь по городу всі дні / Багато смороду й крутні... / [...] Гармидер, галас, метушня, / Кишать людці, як комашня...» [1, 321].

А тепер порівняймо опис села в поезії Т. Шевченка: «Село! І серце одпочине. / Село на нашій Україні – / неначе писанка, село. / Зеленим гаєм поросло. / Цвітуть сади, біліють хати, / а на горі стоять палати, / неначе диво. А кругом / широколисті тополі, / а там і ліс, і ліс, і поле, / і сині гори за Дніпром. /

Сам Бог витає над селом» [13, 328–329].

У Й.-В. Гете місто – це клітка (а клітка – це неволя) для людців, які зчиняють гармидер, галас і метушню на тісних брудних вуличках. У цьому місті багато «смороду й крутні» від базарів, де над товарами рояться мухи. Й.-В. Гете іронізує, що на таку картину любо поглянути, коли люди як мурашня змішуються з колясами й тарантасами базарних торгашів. Зовсім інша картина постає у Шевченковому селі. У такому «раї на землі» відпочиває серце і душа. Вимальовується ідилічна картина села, обрамленого зеленими гаями та лісами, синіми горами за Дніпром, над якими оприсутнений образ самого Бога.

Антиподом місту є не тільки село, але й хутір. В «Уляні клюшниці» П. Куліш зве-личує не фізичну, а духовну велич хуторів: «О тихі хутори, великі у малому / великі тим, що є найлучче, краще в нас...» [4, 344].

У доробку письменників української літератури Хутір постає як позитивний світ, джерело чистої «земної» енергії, моральне благо (добро), а Місто як руйнівник одвічних традицій, деформатор людської сутності, нищівник плоті й душі (зло).

Має рацію Ірина Грабовська, яка стверджує, що «специфіка української ментальності, особливості національної психології українців та глибинні основи сформованого віками кордоцентричного світогляду народу перебувають у тісному зв'язку зі специфічними

особливостями українського природного довкілля. Для українця – це, насамперед, органічна єдність з природним середовищем, заглибленість у природу, нерозривність мікро- та макрокосмосу» [2, 64]. Така заглибленість людини у природу, у мікрокосмос проявлялася в українському Хуторі. Дослідниця творчості У. Самчука І. Руснак у своїй монографії «Я був повний Україною...»: Художня історіософія Уласа Самчука» [8] говорить про заглибленість українців у свій мікрокосмос та кордоцентричність їх свідомості. Герої творів У. Самчука завжди прагнули повернутися з тотальної порожнечі на невеличкий клаптик твердині у хисткому Всесвіті: «Наш хутор на горі, як замок, а навколо долини» [9, 283]. Словом «навколо» (коло), – деталізує І. Руснак, – письменник наголошує на замкнутості побудови, що має міцну опору. Так він акцентує важливість чіткого кордону між Хутором і всім іншим Світом. Від Чужого, Відкритого, Незамкнутого обов'язково відгороджували відвойований простір, надійно позначаючи межі свого, Замкнутого. Відтак в українській свідомості сформувалося особливе значення понять «край», «рубіж», «кордон», «границя», «межа». Межі сполучали замкнутий простір Хутора з великим світом, весь обшир якого хлібороб сприймав через вигляд полів. Не одне суцільне полотно, а багато відкраяних шматків з виразними контурами границь, що мали здатність напливати на подорожнього як «обручі на грубелезній бочці» [10, 8]. Тут письменник, окреслюючи коло, наголошував і на охоронно-магічній функції межі – замикати собою впорядкований простір, універсальний хліборобський простір, метафорично представлений у наведеній цитаті образом бочки. Зрештою, в українській мові слово «обійстя» буквально означає «місце, яке обходять навколо» [8, 333]. У П. Куліша хутір Хмарище – це символ усамітненого життя, відокремлений ідеальний світ, гармонія людини з природою: «А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими планами, лозами й очеретами» [3, 126–127]. І в тому Хмарищі живе справжня ідилія: спокій, мир, злагода, любов. На основі кордоцентричності українця формується ідилічне уявлення про нього як сентиментальну, м'яку людину. Часто ця характеристика сприймається як беззаперечна. Проте вона має, як довів Г. Грабович, свій початок у міфі про Україну, що розвивається, зокрема, на ґрунті Гердерівської моделі слов'янської історії. Йоган Готфрід Гердер висловлює ідею про притаманну слов'янам м'якість та ідилічність.

Заслуговує на увагу теорія П. Куліша про особливості душі українця. За П. Кулішем, душа (як і згодом в Миколи Бердяєва) має дві сторони: внутрішню – серце (почуття) і зовнішню – мислення (розум). Внутрішньою українець пов'язаний лише з Україною, зовнішньою – з іншими народами. Домінувати тут має внутрішня сторона, а зовнішню треба підпорядковувати національним почуттям. Самобутність українського духу, хутірський спосіб життя – показник вищої моральності української нації, за П. Кулішем, який прагнув об'єднати українське громадянство навколо ідеї національно-культурного відродження.

Разом з Т. Шевченком, М. Костомаровим П. Куліш у програмі Кирило-Мефодіївського товариства наголошував, що для менталітету України характерною є прагнення до волі, до рівності всіх людей, де велике значення відіграє християнська мораль. Упродовж століть українці вели «хутірський» спосіб життя і вирішували переважну більшість

проблем на засадах «громади». Але тут не йдеться про ізолюваність, відособленість стосовно інших культур. Сповідуючи ідею державності України, П. Куліш вважав за необхідне спиратися на сусідні держави.

Як бачимо, українська універсальна картина світу, що її репрезентує Хутір, багатогранна й розмаїта. У цьому світі возвеличено культ Землі і її господаря-хлібороба. Хліборобство варто сприймати, за І. Руснак, не як тяжко-марудне копірвання в землі, а як особливий вид людського буття, як онтологічну передумову всіх ментальних побудов. Мета хлібороба – твердо стати на своїй землі й побудувати на ній власний Космос на засадах гармонії та всеосяжного ладу [8, 349].

Хутір, як космічне тіло з визначеною йому орбітою, під дією революцій, воєн, колективізації, голодомору міняє свій звичний лет, з ним відбуваються непередбачувані метаморфози й аномалії. Нищівних ударів український Хутір зазнав саме у ХХ столітті. Більшовицькі порядки принесли дух руїни, смерті. Водночас плюндрування українського традиційного укладу життя в масштабах краю віщувало і його фізичний та духовний занепад [8, 338]. У 1939 році Є. Маланюк запише у своєму празькому щоденнику: «В УРСР нищать десятки й сотні тисяч хуторів українських (значить, ще трималися “Великі у малому”). Так, хутір – це була основа й форма. “Хуторянин” – зовсім не образлива назва, а фактор національної культури з плюсами й мінусами, котрому треба бути Українцем, – без цього не буде України» [6, 60].

Ворожий капіталізм позбавив людей, які споконвіку жили на хуторі, завоювали його своєю працею і житла, і землі. У таких трагічних умовах селянство поклало надію на рідну землю, рідну природу і на величезну силу народних традицій. У єдності з природою, у гармонії з нею можливе людське щастя. У відриві від неї, у відчуженні людини від землі – джерело і сенс трагедії особистості. Мрія про землю – стрижень, на якому тримається життя селянина. Страх відчуження від землі посилюється й тим, що викохану у мріях неньку-землю спотворює, руйнує фабрично-заводський монстр.

Руйнація потужного духовного космосу українства надала ідеї Хутора глибокого філософсько-символічного змісту [8, 338], адже руйнація українського хутора означала руйнацію, знищення української душі.

Підсумовуючи, зазначимо, що в символіко-національному вимірі та в системі української націософії (філософічне осмислення етногенетичних явищ українського народу, націєтворчих чинників – території, мови, культури) Хутір, як знакова етнічна й філософська реальність українського буття, постає важливим світомисленним елементом, крізь призму якого відкриваються етнічно ціннісні первні (рідна земля, рідний край, географічний ландшафт, який акумулює історичну пам'ять, Хутір як сакральний топос), покликані пробудити і стимулювати національну свідомість українців, оскільки в націософському та історіософському контентах української літератури маємо підстави розглядати Хутір і українськість як тотожні поняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гете Й.-В.* Фауст / *Й.-В. Гете*; пер. з німецької М. Лукаша; вступ. стаття О. І. Білецького. – К. : Держлітвидав УРСР, 1955. – 499 с.
2. *Грабовська І.* Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / *І. Грабовська* // *Сучасність*. – 1998. – № 5. – С. 58–70.
3. *Куліш П.* Вибрані твори / *П. Куліш*; [упоряд. текстів, передм. та прим. *І. М. Андрусяка*]. – Х. : Веста : Видавництво Ранок, 2004. – 320 с.
4. *Куліш П.* Твори : в 2 т. Т. 2 / *П. Куліш*. – К., 1989. – 620 с.
5. *Панченко В.* «Євангеліє чужих піль...» Подорож до двох вигнанців / *В. Панченко, Л. Куценко*. – Кіровоград, 1996. – 312 с.
6. *Пахаренко В. І.* Незбагнений апостол / *В. І. Пахаренко*. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 1999. – 296 с.
7. *Підмогильний В. П.* Місто [Текст] : Роман та оповідання : [для ст. шкільного віку] / *В. П. Підмогильний*; худ. оформ. *Н. Сосніної*. – К. : Веселка, 1993. – 351 с.
8. *Руснак І. Є.* «Я був повний Україною...»: художня історіософія Уласа Самчука : монографія. – Вінниця : ДП ДКФ, 2005. – 406 с.
9. *Самчук У.* Волинь : Роман : у 3 ч. Т. 3. Ч. 3 : Батько і син / *Улас Самчук*. – К. : Дніпро, 1993. – 334 с.
10. *Самчук Улас.* Кулак. Месники. Віднайдений рай : Роман, оповідання, новели / *Улас Самчук* / передмова *Ірина Руснак*. – Дрогобич : Видавнича фірма Відродження, 2009. – 488 с. – С. 9. – (Серія «Вісниківська бібліотека»).
11. *Самчук У.* Ost. Трилогія. Т. 3. Втеча від себе. – Тернопіль : Джура, 2006. – 390 с.
12. *Тэн И. А.* История английской литературы. Введение // *Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. : Трактаты, статьи, эссе* / сост., общ. ред. и вступит. ст. *Г. К. Косикова*. – М. : Изд-во Моск. унив., 1987. – С. 72–94.
13. *Шевченко Т.* Кобзар / *Т. Шевченко*. – К. : Дніпро, 1974. – 623 с.
14. *Щербаківський В.* Українське мистецтво [Текст] : вибрані неопубліковані праці / *В. Щербаківський*; упоряд., вст. ст. *В. Ульяновського*. – К. : Либідь, 1995. – 288 с.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012

Прийнята до друку 22.11.2012

HAMLET AS A MENTAL BORDER OF UKRAINIAN SPACE IN THE PROJECTION OF NATIONAL LITERATURE

Lyudmyla SOLODAR

*Vinnitsia National Technical University,
95, Khmelnytske shose, Vinnitsia, 21021, Ukraine,
e-mail: vntu@vntu.edu.ua*

The article represents the attempt to build a synthesized ideological and outlook-value system vision of the Hamlet topos in the projection of national literature and its influence on the Ukrainian national mentality.

Key words: topos, image, Hamlet, land, mentality, Ukraine.

ХУТОР – МЕНТАЛЬНАЯ ГРАНИЦА УКРАИНСКОГО ПРОСТРАНСТВА В ПРОЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Людмила СОЛОДАР

*Винницький національний технічний університет,
Хмельницькое шоссе, 95, Винница, 21021, Украина,
e-mail: vntu@vntu.edu.ua*

Сделана попытка построить синтезированную мировоззренчески-ценностную систему видения топоса хутора в проекции национальной литературы и его воздействие на формирование национального менталитета украинцев.

Ключевые слова: топос, образ, Хутор, земля, менталитет, Украина.